

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 26 (3)/2013, s. 173–207

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2013.037>

DANUTA KONIECZKA-ŚLIWIŃSKA, ANITA NAPIERAŁA,
MACIEJ MICHALSKI
(Poznań)

Dzieje Wielkopolski jako autorski wątek tematyczny w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”

Włączenie dziejów regionu do szkolnej edukacji historycznej w formie autorskiego wątku tematycznego stwarza nowe możliwości poznawcze i dydaktyczne. Historia regionalna interpretowana w szerokim aspekcie, uwzględniającym także historię lokalną, pozwala bowiem na pełniejsze zrozumienie wydarzeń i procesów historycznych przez odniesienie ich do bliskich, a przez to lepiej znanych, miejsc i postaci; przybliża „wielką” historię i nadaje jej nierzadko konkretny wymiar¹. Historia regionalna może potencjalnie w większym stopniu niż ogólnonarodowa czy powszechna oddziaływać na emocje uczniów, a tym samym przyczyniać się do rozbudzenia szerszych zainteresowań przeszłością². Wobec wielu niejednoznacznych de-

---

¹ J. Nikitorowicz, *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009, s. 219.

² A. Stępnik, *Trzy modele historii regionalnej w nauczaniu szkolnym*, „Kultura i Historia” 2002, nr 3, s. 89–95 (<http://www.kulturalihistoria.umcs.lublin.pl/wp-content/uploads/2008/01/Kultura-i-Historia-nr-3.pdf>, dostęp: 15.05.2013 r.).

finicji regionu, uzależnionych często od kontekstu, kryteriów badawczych czy dziedziny nauki, problematyczna staje się również prezentacja historii regionalnej, która może być interpretowana w wąskim zakresie, w kategoriach tzw. małej ojczyzny, czyli historii rodzinnej miejscowości, dzielnicy, a nawet jednego domu (wówczas zbliża się do historii życia prywatnego czy codziennego), lub w szerszym kontekście regionu historycznego.

1. Autorski wątek tematyczny

Zgodnie z *Podstawą programową kształcenia ogólnego* z 2008 r., w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok” nauczyciel może nie tylko realizować wybrane wątki tematyczne spośród dziewięciu zaproponowanych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej zagadnień ogólnych, ale w zależności od zainteresowań uczniów może również przygotować autorski wątek tematyczny z zakresu szeroko rozumianej historii regionu³. Realizacja autorskiego wątku tematycznego podlega w praktyce takim samym zasadom jak w wypadku pozostałych wątków głównych. Poza obowiązkowym wątkiem tematycznym: „Ojczysty panteon i ojczyste spory”, nauczyciel przedmiotu, w porozumieniu z uczniami i przedstawicielami rodziców, dokonuje wyboru jeszcze trzech innych, omawiając je w klasie II i III szkoły ponadgimnazjalnej. W zależności od zainteresowań uczniów, potrzeb szkoły lub innych uwarunkowań dydaktycznych nauczyciel może wybrać wątek tematyczny spośród ośmiu zagadnień („Europa i świat”, „Język, komunikacja, media”, „Kobieta i mężczyzna, rodzina”, „Nauka”, „Swojskość i obcość”, „Gospodarka”, „Rządzący i rządzeni”, „Wojna i wojskowość”) i realizować go w ujęciu problemowym (we wszystkich epokach historycznych). Może także wybrać epokowy wariant realizacji, polegający na omówieniu wszystkich tematów w zakresie jednej z wybranych epok historycznych (starożytność, średniowiecze, nowożytność, XIX w., XX w.). Może wreszcie opracować własny, autorski wątek tematyczny, realizowany

---

³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz.U. 2009 Nr 4, poz. 17.

w ujęciu problemowym, a dotyczący wybranych zagadnień z historii regionu, w którym znajduje się szkoła i mieszkają jej uczniowie⁴.

Ważne jest, aby wybrany przez nauczyciela problem z zakresu historii regionu był przedstawiony w formie umożliwiającej wykazanie powiązań przeszłości z terażniejszością, ciągłości i kontynuacji procesu dziejowego oraz tytułowego „dziedzictwa epok”, dostrzegalnego we współczesnej rzeczywistości. Wybrany problem musi być istotny zarówno ze względów poznawczych (dostarczać nowej wiedzy o regionie, wprowadzać zagadnienia, które nie pojawiały się na wcześniejszych etapach edukacji historycznej), jak i wychowawczych (ukazywać rolę współczesnego człowieka w pielęgnowaniu i tworzeniu dziedzictwa regionalnego). Powinien być atrakcyjny dla uczniów, uwzględniać ich zainteresowania i profil kształcenia, umożliwiając im jednocześnie rozwijanie kompetencji poznawczych i społecznych. Wskazane byłoby uwzględnienie także potrzeb szeroko rozumianego środowiska: rodziców, szkoły, gminy, powiatu, regionu, i podjęcie problematyki ważnej ze względu na ich specyfikę i kierunki rozwoju. Przede wszystkim trzeba jednak pamiętać o konieczności wpisania się wątku autorskiego w główny cel kształcenia przedmiotu, jakim jest pokazanie uczniom o zainteresowaniach matematyczno-przyrodniczych, że wiedza humanistyczna może stanowić klucz do zrozumienia współczesnego świata i pomóc w autoidentyfikacji⁵. W tym wypadku tematyka regionalna spełnia ten wymóg na wielu płaszczyznach, dostarczając nie tylko wiedzy na temat dziedzictwa regionu, ale także kształtując poczucie tożsamości regionalnej, pozwalającej odpowiedzieć młodemu człowiekowi na pytanie: kim jestem i jaką rolę chcę odegrać w kształtowaniu mojego najbliższego środowiska (regionu)? Ze względów metodycznych zajęcia z przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok” powinny mieć charakter interdyscyplinarny (region to nie tylko historia, ale także przyroda, gospodarka, kultura, społeczeństwo,

---

⁴ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego. Załącznik nr 4 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r., s. 221, (tekst dostępny na stronie bip.men.gov.pl/men_bip/akty_prawne/rozporzadzenie_20081223_zal_4.pdf, dostęp: 15.05.2013 r., numeracja stron w niniejszym artykule pochodzi z tego źródła).

⁵ Ibidem, s. 257.

ekologia, język gwarowy i wiele innych zagadnień z różnych specjalności) oraz wykorzystywać różnorodne teksty kultury odzwierciedlające bogactwo dorobku kulturowy danego regionu.

2. Historia regionalna i lokalna

Punktem wyjścia do przygotowania całościowej koncepcji konkretnego wątku autorskiego z zakresu historii regionalnej powinna być refleksja nad sposobem i zakresem rozumienia tego pojęcia, ponieważ bardzo często jest ono używane zamiennie lub równoległe z historią lokalną, a w dokumentach ministerialnych występuje jedynie ogólne określenie „historia regionu”. Problem konceptualizacji historii regionalnej (historii regionu) wydaje się o tyle skomplikowany, że dyskusja nad zdefiniowaniem tego pojęcia toczy się od ponad 80 lat, przynosząc różne ustalenia i propozycje, nie zawsze dające jednoznaczną odpowiedź na pytania, czym jest historia regionu i jak należy w praktyce ją rozumieć.

Wprowadzenie i używanie pojęcia historia regionalna, choć nie zawsze połączone z jego szczegółowym wyjaśnieniem, miało miejsce już w okresie międzywojennym. Wykształciły się wówczas dwa odmienne stanowiska w rozumieniu historii regionalnej i lokalnej, z jednej strony charakterystyczne dla przedstawicieli tzw. ruchu regionalistycznego, z drugiej zaś prezentowane przez osoby wysuwające na plan pierwszy potrzeby nauki. Co ciekawe, regionaliści, wśród których przeważały zazwyczaj osoby nieznające warsztatu badawczego historyka, nigdy nie definiowali dokładnie tego pojęcia; zajmowanie się dziejami regionu (regionów) miało bowiem dla nich przede wszystkim utylitarne znaczenie⁶. Inne stanowisko w pojmowaniu historii regionalnej prezentowali natomiast w tamtym okresie ludzie nauki, zajmujący się historią bądź też dziedzinami pokrewnymi. Jako pierwszy powiązał zainteresowanie historii badaniami („pracami”) regionalnymi z pojęciem regionu Stanisław Arnold, uznając przy tym, że region jest „wynikiem procesów geograficzno-historycznych”. W ten sposób zwrócił uwagę nie tylko na kierunek poszukiwań definicji historii regionalnej, ale także regio-

---

⁶ A. Stępnik, op. cit., s. 89.

nu historycznego i jego delimitacji. Najistotniejszy jednak wkład w definiowanie pojęć historii regionalnej i lokalnej w czasach II Rzeczypospolitej miał dopiero Karol Buczek. W referacie wygłoszonym na Powszechnym Zjeździe Historyków w Wilnie w 1935 r. po raz pierwszy zwrócił uwagę na występowanie dwóch nurtów zainteresowań przeszłością regionu: historii regionalnej i historii lokalnej, opowiadając się jednoznacznie za koniecznością przestrzegania granicy pomiędzy tymi pojęciami. Odniósł się w ten sposób do artykułu Ewy Maleczyńskiej na temat regionalizmu w nauczaniu historii, opublikowanego w 1933 r.⁷ Karol Buczek uważał bowiem, że Ewa Maleczyńska, zachęcając do wprowadzania „historii dzielnicy kraju” lub „historii samejże miejscowości” do edukacji szkolnej, pomieszała znaczenie tych różnych – zdaniem Buczka – obszarów historii⁸. Niestety historyk nie sprecyzował, co dokładnie ma na myśli, rozróżniając czynnik regionalny od lokalnego. Wydaje się, że historia regionalna, związana z regionem, miała dla niego znaczenie nadrzędne w stosunku do historii lokalnej, powiązanej z najbliższym otoczeniem ucznia (miejscowością, osiedlem)⁹.

Do dyskusji na temat historii regionalnej i lokalnej powrócono po drugiej wojnie światowej. Nadal jednak zdarzali się historycy, którzy używali tych pojęć, nie precyzując ich znaczenia, jak np. wspomniana już Ewa Maleczyńska, która przekonując w 1960 r. o potrzebie badań śląskoznawczych, opisywała je jako badania z zakresu historii lokalnej¹⁰. Znaczny postęp w tych rozważaniach nastąpił dopiero na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., kiedy to do dyskusji włączyli się m.in. Jerzy Maternicki, Jerzy Topolski, Gerard Labuda czy Roman Wapiński, a kwestia definicji historii regionalnej i lokalnej oraz ich relacji do historii narodowej stała się przedmiotem dyskusji na jednym z posiedzeń Komisji Historii Regionalnej Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego.

---

⁷ E. Maleczyńska, *Regionalizm w nauczaniu historii*, „Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne” 1933, z. 1, s. 27–37.

⁸ K. Buczek, *Zagadnienie regionalizmu w nauczaniu historii w szkole średniej*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie. 17–20 września 1935 r.*, t. 1: *Referaty*, przygot. do druku F. Pohorecki, Lwów 1935, s. 541.

⁹ *Ibidem*, s. 546.

¹⁰ E. Maleczyńska, *W sprawie badań nad historią lokalną*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1960, nr 3, s. 331–354.

Pewnego rodzaju ułatwieniem przy definiowaniu pojęcia historii regionalnej były ustalenia w kwestii rozumienia samego regionu historycznego jako głównego przedmiotu zainteresowań tej dziedziny historii. Kiedy zatem w 1964 r. Karol Buczek określił region historyczny jako „twór pośredni między państwem i osiedlem”¹¹, również część historyków polskich była skłonna przyjąć, że dzieje regionalne (lokalne) dotyczą przeszłości obszarów mniejszych niż państwo. Niestety kryteria tej relacji mniejszościowej nie były jednoznacznie doprecyzowane, a pojęć „historia regionalna” i „historia lokalna” używano zamiennie.

Uściślenia tych terminów dokonał jako pierwszy pod koniec lat sześćdziesiątych Jerzy Maternicki przy okazji zajmowania się pracą szkolnych kółek historycznych. Jego zdaniem, historię regionalną należy rozumieć jako

dzieje społeczności o zindywidualizowanej strukturze, często wyodrębnione pod względem prawno-ustrojowym, zawsze natomiast wykazujące pewne swoiste cechy rozwoju historycznego¹².

Przykładem terenów, do dziejów których można odnieść pojęcie historii regionalnej, może być zatem np. Wielkopolska, Śląsk, Mazowsze, ziemia lubuska. Termin „historia lokalna” natomiast Jerzy Maternicki rozumiał jako dzieje

społeczności np. wsi, miasteczka, miasta, powiatu, tworzącej całość ze względu na zajmowanie określonego terytorium¹³.

Co ciekawe, społeczność ta, choć często łączy ją wspólne poczucie więzi lokalnej, to jednak – w przeciwieństwie do społeczności regionalnej – nie wykazuje na ogół jakieś specyfiki rozwoju historycznego¹⁴. Różnica między historią regionalną a lokalną jest przede wszystkim widoczna w spo-

---

¹¹ K. Buczek, *O regionach historycznych*, „Małopolskie Studia Historyczne” 1964, t. 6, z. 3–4, s. 147.

¹² J. Maternicki, *Szkolne kółka historyczne*, Warszawa 1966, s. 40.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

sobie ujęcia dziejów badanego obszaru: historia regionalna kładzie nacisk na wspomnianą „wewnętrzna dynamikę regionów”, zaś historia lokalna na „to co działo się na określonym terytorium od niej niezależnie”¹⁵.

Na początku lat siedemdziesiątych XX w. poparcie dla wyróżnienia historii regionalnej jako integralnej dziedziny historii wyraził również Jerzy Topolski, kiedy to, wypowiadając się w kwestii historycznych badań regionalnych, odniósł się przy okazji do relacji historii tzw. uniwersyteckiej (czyli uprawianej w ośrodkach naukowych i związanej ze zorganizowanym życiem naukowym) wobec historii regionalnej i lokalnej (uprawianej poza tymi ośrodkami)¹⁶. Wyraźnie przy tym określił rodzaj relacji pomiędzy historią regionalną a historią narodu lub państwa. Zainteresowanie historią (przeszłością) regionu rozumiał bowiem jako poznawanie pewnego układu różnych elementów (gospodarczych, społecznych, polityczno-administracyjnych, kulturalnych i psychicznych) „dającego się wyodrębnić z szerszej tkanki historycznej”¹⁷. W historii ogólnej widział więc miejsce zarówno dla dziejów powszechnych, dziejów narodu, dziejów państwa, jak i dla problematyki regionalnej i lokalnej. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że choć historyk ten posługiwał się obu interesującymi nas pojęciami i nawet rozważał ich znaczenie, to jednak nie wypowiedział się jasno, jak dokładnie należy te pojęcia rozumieć, a przede wszystkim – jak je rozróżniać. Ze stwierdzeń, które zawarł w cytowanym artykule, możemy wnioskować, że różnicy należało upatrywać w problematyce, którą obie historie się zajmowały: historia regionalna bada dzieje regionalne (dzieje regionu), zaś historia lokalna interesuje się problematyką lokalną¹⁸.

Dalszych uściśleń terminologicznych w tym względzie dokonał Gerard Labuda, analizując relacje historii lokalnej i regionalnej wobec historii ogólnej (powszechnej i narodowej)¹⁹. Badając tworzywo poznania historycznego, opracował m.in. model wzajemnej zależności poszczegól-

---

¹⁵ Ibidem, s. 40–41.

¹⁶ J. Topolski, *Założenia metodologiczne badań regionalnych w zakresie historii*, „Dzieje Najnowsze” 1973, t. 5, nr 2, s. 19–26.

¹⁷ Ibidem, s. 23.

¹⁸ Zob. również: J. Topolski, *Marksizm i historia*, Warszawa 1977, s. 430.

¹⁹ G. Labuda, *Zadania i cele historii regionalnej w systemie historiografii*, „Rocznik Kaliski” 1977, t. 10, s. 13–26.

nych rodzajów historiografii²⁰. Problemem relacji historii regionalnej do historii narodowej zajął się także Roman Wapiński w referacie wygłoszonym na wspomnianym już posiedzeniu Komisji Historii Regionalnej PTH w Karpaczu w 1977 r.²¹ Uznając walory naukowe historii regionalnej, podkreślił jej znaczenie jako „częstki historii narodowej”²². Posiedzenie Komisji w Karpaczu warto przywołać nie tylko w kontekście wystąpienia Romana Wapińskiego. Z zapisu dyskusji, która odbywała się z udziałem prelegentów i zaproszonych gości, dowiadujemy się, że analizowano także problem rozumienia pojęć historii regionalnej i lokalnej oraz ich relacji do historii ogólnej. Wyrażono m.in. poparcie dla poglądu, że historię regionalną należy traktować jako dzieje wpisane w historię kraju lub element dziejów powszechnych. Dyskutowano także o konieczności wyraźnego rozróżnienia historii regionalnej od historii lokalnej, przypisując każdej z nich odmienny obszar zainteresowań (historii regionalnej – obszar mniejszy niż obszar narodowy lub państwowy, historii lokalnej zaś – historię miast czy gmin). Kazimierz Dziewoński argumentował nawet, że w planowaniu przyjęty jest układ: lokalny–regionalny–krajowy, dlatego warto zastosować go również w badaniach regionalnych²³. Do grona historyków propagujących wydzielenie z historii regionalnej historii lokalnej dołączył w połowie lat osiemdziesiątych także Andrzej Wyrobisz, zwracając uwagę na konsekwencje wynikające z konieczności wyraźnego wyodrębnienia regionu (jako jednostki terytorialnej) zarówno od jednostek wyższego rzędu (państwa, narodu), jak i jednostek niższego rzędu (pojedynczych osad, miejscowości, małych jednostek geograficznych), a tym samym rozróżnienia historii lokalnej, regionalnej, narodowej, państwowej²⁴. Jak widać, w połowie lat osiemdziesiątych XX w. status historii regionalnej był dość ugruntowany i żaden z historyków nie kwestionował zasadności jej wyodrębniania z historii ogólnej.

---

²⁰ Ibidem, s. 19.

²¹ R. Wapiński, *Historia regionalna a narodowa*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1978, nr 2, s. 155–169.

²² Ibidem, s. 163.

²³ *Dyskusja*, do druku przygot. B. Łukaszewicz, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1978, nr 2, s. 209.

²⁴ A. Wyrobisz, *O pojmowaniu regionów w nauce polskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1986, nr 1, s. 133–148.

Dyskusja jednak nadal toczyła się w odniesieniu do historii lokalnej, której statusu wręcz odmawiano lub często mylono z historią regionalną, na co m.in. zwracał uwagę Roman Wapiński. Co ciekawe, przypadki traktowania obu pojęć jako synonimów zdarzały się nawet takim badaczom jak Henryk Samsonowicz, który w artykule poświęconym historiografii regionalnej po drugiej wojnie światowej przyjął wręcz założenie o szerokim ujmowaniu historii regionalnej (jako „dzieje miasta, wsi czy obszaru”), zawierającym w sobie historię lokalną, co pozwoliło mu w tekście zamiennie stosować oba pojęcia²⁵.

Istotny wkład w dyskusję nad rozumieniem obu terminów: historii regionalnej i historii lokalnej, ma w ostatnich latach również Andrzej Stępnik. Jego zdaniem pod obu tymi pojęciami rozumie się często dzieje większych lub mniejszych jednostek terytorialno-ludnościowych, wchodzących w skład jakiegoś pozwalającego się wyodrębnić terytorium, zaś kryteria delimitacji tych jednostek są przede wszystkim uzależnione od „perspektywy badawczej i kultury metodologicznej badacza”. Dla historyka Polski dzieje regionalne będą stanowić historie Wielkopolski, Pomorza czy Śląska, zaś dla badacza Europy historia regionalna to np. dzieje Bałkanów lub Skandynawii, z kolei historyk zajmujący się historią globalną przez dzieje regionalne rozumie przeszłość Europy, Azji i innych kontynentów²⁶.

Jak można zauważyć z powyższych rozważań, historycy bez większych zastrzeżeń umiejscowili historię regionalną w systemie nauk historycznych oraz określili jej kompetencje badawcze. Są także zgodni co do jednoznacznego wyodrębniania historii regionalnej od historii lokalnej. Nadal jednak nierozstrzygnięty do końca pozostaje problem, jak w praktyce należy różnić oba te pojęcia, nie pozwalając tym samym na określenie szczegółowej problematyki badawczej i jej zasięgu terytorialnego. Można założyć jedynie, że historia regionalna (historia regionu) odnosi się do jednostek wyższego rzędu niż historia lokalna, a ponieważ pojęcie „region” możemy rozumieć dość elastycznie, to wątek tematyczny w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”, określane jako regionalny,

---

²⁵ H. Samsonowicz, *Historiografia regionalna w Polsce po II wojnie światowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, z. 1, s. 280.

²⁶ A. Stępnik, op. cit., s. 90.

możemy odnosić zarówno do regionu historycznego (jak np. Małopolska), jak i do mniejszego obszaru, np. do ziemi krakowskiej. Decyzja w tym zakresie będzie należała każdorazowo do nauczyciela projektującego autorski wątek tematyczny.

3. *Dzieje Wielkopolski – pierwsza propozycja ujęcia historii regionu*

Szeroki zakres znaczeniowy pojęcia „region”, którego konotacje etymologiczne prowadzą do łacińskiego *regio*, umożliwia stosowanie różnych kryteriów przy jego wyznaczaniu – od geograficznych i językowych po historyczne²⁷. W edukacji historycznej decydujące znaczenie ma ostatnie z wymienionych kryteriów. Regionem historycznym, zgodnie z definicją przedstawioną przez Jerzego Topolskiego, określamy terytorium, które wyróżnia się pewnymi cechami odmiennymi od pozostałych ziem i jednocześnie posiada dającą się wyodrębnić wspólną historię²⁸. Owa specyfika dziejów regionu pozostaje jednak zawsze w ścisłej korelacji z historią szerszą, np. narodową czy państwową. Badanie, a zatem i przedstawianie historii regionu, powinno być związane z ustaleniem jego miejsca w większym regionie historycznym (np. w ramach historii państwa czy kontynentu)²⁹. Z jednej strony definicja podkreśla znaczenie odrębności dziejowej regionu, z drugiej – akcentuje jego przynależność do szerszych struktur. Te dwa aspekty można uznać za podstawowe wyznaczniki w poszukiwaniach sposobów prezentacji dziejów regionu historycznego.

Wątek tematyczny dotyczący historii regionu przedstawiony w układzie chronologicznym w kontekście dziejów państwowych i powszechnych nie musi być tylko prostą egzemplifikacją szerszych procesów historycz-

---

²⁷ Zob.: K. Kwaśniewski, *Regionalizm*, Poznań 1986, s. 5–7; D. Konieczka-Śliwińska, *Region historyczny w historiografii, dydaktyce historii i edukacji szkolnej. Przegląd stanowisk i propozycji delimitacji*, „Klio” 2011, t. 16, nr 1, s. 17–32; <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2011.002>.

²⁸ J. Topolski, *Wielkopolska jako region historyczny*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 24.

²⁹ *Ibidem*, s. 28.

nych. Ulokowanie wydarzeń z historii regionalnej na osi czasowej historii ogólnonarodowej sprawia bowiem, że różnice i specyfika regionu są wyraźniej dostrzegalne. Ponadto szukanie analogii i odmienności kształtuje myślenie historyczne w szerszej perspektywie. Stąd też historia regionu może obejmować wiadomości o strukturach i dziejowej przynależności politycznej oraz administracyjnej danego obszaru, procesach, a także wydarzeniach politycznych, społecznych i kulturowych, zwłaszcza tych, które składają się na lokalne dziedzictwo historyczne i kulturowe. Ogromne znaczenie mają w tym kontekście informacje o miejscach i związanych z nimi wybitnych postaciach.

Przedstawienie kluczowych aspektów dziejów regionu wraz z elementami wiedzy o kulturze i społeczeństwie danego obszaru może opierać się na różnych źródłach wiedzy: publikacjach naukowych i popularnonaukowych, monografiach miast, materiałach prasowych i archiwalnych odnoszących się do życia politycznego, społecznego oraz gospodarczego, pamiętnikach, wspomnieniach czy też na bezpośrednim poznawaniu miejsc i zabytków należących do dziedzictwa historycznego. W każdym z większych regionów historycznych w Polsce znajduje się przynajmniej jedna dobrze wyposażona biblioteka naukowa. W wypadku Wielkopolski jest to Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu (należąca do Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza)³⁰. Również miejskie biblioteki publiczne, a nawet niekiedy biblioteki szkolne dysponują dobrze zorganizowanymi zbiorami regionalnymi. Część z tych bibliotek udostępnia katalogi *on-line*, co znacząco ułatwia zorientowanie się w zawartości księgozbioru. Podobnie jak w innych regionach, w Wielkopolsce uruchomiono bibliotekę cyfrową, która pozwala korzystać z materiałów w formie zdigitalizowanej za pośrednictwem Internetu. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa udostępnia różnego typu materiały regionalne, w tym szeroki zbiór czasopism wielkopolskich. Na stronach WBC są zamieszczone również bibliografie dotyczące historii regionu³¹.

Do najważniejszych publikacji, które w sposób całościowy omawiają historię poszczególnych regionów, należą kompleksowe „historie” regio-

---

³⁰ www.lib.amu.edu.pl (dostęp: 1.12.2013).

³¹ www.wbc.poznan.pl (dostęp: 19.11.2013).

nalne³². W wypadku Wielkopolski są to *Dzieje Wielkopolski*³³. Na uwagę zasługują również trzy tomy *Kultury ludowej Wielkopolski* pod redakcją Józefa Burszty³⁴, publikacja Jerzego Topolskiego *Wielkopolska poprzez wieki*³⁵, *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego* pod redakcją Stanisława Kubiaka i Lecha Trzeciakowskiego³⁶, *Dzieje Wielkopolski w wypisach*³⁷ oraz *Najnowsze dzieje Wielkopolski. 1945–1989* pod redakcją Edmunda Makowskiego³⁸. Istnieje też szereg opracowań, które można zaliczyć do popularnonaukowych, jak np. praca Stefana Bratkowskiego pt. *Najkrótsza historia Wielkopolski*³⁹, czy też opracowań krajoznawczych i słownikowych obejmujących historię regionu.

Z tego przeglądu wynika, że wyraźny jest brak nowszej całościowej syntezy dziejów regionu, która przedstawiałaby historię Wielkopolski z uwzględnieniem aktualnych ustaleń nauki historycznej, z zastosowaniem nowoczesnych metod badawczych. Na potrzebę opracowania takiej syntezy zwrócił uwagę Witold Molik, który wskazał kilka istotnych kwestii w dotychczasowych opracowaniach pomijanych lub niedostatecznie podkreślonych, jak m.in. rola Wielkopolski jako łącznika z Europą Zachodnią czy kwestia wielokulturowego sąsiedztwa różnych narodowości na obszarze regionu⁴⁰.

---

³² Zob. przykładowo: *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. 1–3, Poznań 1972–2003; ibidem, red. S. Salmonowicz, t. 4, Toruń 2000–2002; *Dzieje Mazowsza do 1526*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994; *Dzieje Mazowsza*, red. H. Samsonowicz, t. 1, Pułtusk 2006; ibidem, red. J. Szczepański, t. 3–4, Pułtusk 2010–2012; *Historia Śląska*, red. K. Maleczyński et al., t. 1–3, Wrocław 1960–1985 i inne. Istnieje też szereg skróconych wersji historii poszczególnych regionów.

³³ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969; ibidem, t. 2: *Lata 1793–1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973.

³⁴ *Kultura ludowa Wielkopolski*, red. J. Burszta, t. 1–3, Poznań 1960–1967.

³⁵ J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1973 (wyd. 2, Poznań 1999).

³⁶ *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego*, red. S. Kubiak, L. Trzeciakowski, Poznań 1979.

³⁷ *Dzieje Wielkopolski w wypisach*, red. Z. Grot, Warszawa 1963.

³⁸ *Najnowsze dzieje Wielkopolski. 1945–1989*, red. E. Makowski, Poznań 1990 (numer specjalny „Kroniki Wielkopolski”).

³⁹ S. Bartkowski, *Najkrótsza historia Wielkopolski*, Poznań 1999.

⁴⁰ W. Molik, *O syntezach dziejów Wielkopolski*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2001, t. 61, 2001, s. 33–58; idem, *O nowy model syntezy dziejów regio-*

Wymienione wyżej prace syntetyczne mogą zostać uzupełnione dużą liczbą tekstów dotyczących poszczególnych epok i wybranych zagadnień, wśród których wymienić można prace Czesława Łuczaka, Lecha Trzeciakowskiego, Krzysztofa A. Makowskiego, Witolda Molika⁴¹. Liczne są książki naukowe i popularnonaukowe opisujące wybrany fragment dziejów Wielkopolski, w tym monografie miast wielkopolskich oraz biografie zasłużonych Wielkopolan⁴². Informacje na temat dziejów Wielkopolski są zamieszczane także w regionalnym kwartalniku „Kronika Wielkopolski” (wydawany od 1973 r.), w którym znajduje się dział poświęcony publikacjom o Wielkopolsce, a także w „Przeglądzie Wielkopolskim”, wydawanym przez Wielkopolskie Towarzystwo Kulturalne w Poznaniu. Artykuły dotyczące historii miasta i regionu ukazują się również w mającej długie tradycje „Kronice Miasta Poznania”⁴³, która prowadzi także serię wydawniczą Biblioteka Kroniki Miasta Poznania. Publikowane są w niej monografie na temat różnych zagadnień z dziejów miasta. Szerszy, bo regionalny zasięg ma seria Biblioteka Kroniki Wielkopolski, publikująca zwłaszcza biografie zasłużonych dla regionu postaci. W poszczególnych miastach regionu są wydawane także różnego rodzaju czasopisma, z reguły finansowane przez

---

nu na przykładzie Wielkopolski, [w:] *O nowy model historycznych badań regionalnych*, red. K. A. Makowski, Poznań 2007, s. 15–34.

⁴¹ Prace na temat dziejów Wielkopolski indeksowane są m.in. [w:] *Bibliografii historii Wielkopolski*, red. A. Wojtkowski, która wydawana była w latach 1938–1994; *Bibliografii Regionalnej Wielkopolski*, która jest publikowana od 1964 r. do chwili obecnej. Obydwie bibliografie dostępne są w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej. Istnieje także baza dostępna *on-line* (www.poznan-wbp.sowwwa.pl; dostęp: 1.12.2013) obejmująca łącznie *Bibliografię historii Wielkopolski*, *Bibliografię regionalną Wielkopolski* oraz kilka innych tematycznych bibliografii związanych z regionem.

⁴² Przykładowo można wymienić *Dzieje Poznania do roku 1793*, red. J. Topolski, cz. 1–2, Poznań 1988; *Dzieje Poznania w latach 1793–1945*, red. J. Topolski, cz. 1–2, Poznań 1982–1994; *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997; *Wielkopolanie XIX wieku*, red. W. Jakóbczyk, t. 1–2, Poznań 1966–1969; *Wielkopolanie XX wieku*, red. A. Gulczyńskiego, Poznań 2001; *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981.

⁴³ „Kronika Miasta Poznania”, wydawana od 1923 r.; zeszyty do 1939 r. dostępne są w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej.

samorządy lokalne⁴⁴. Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa udostępnia *on-line* bogaty i ciągle poszerzany zbiór wielkopolskich czasopism, wydawanych do 1939 r.⁴⁵ Szczegółowe odniesienia i wskazówki źródłowe do poruszanej tematyki znajdują się w przypisach.

Wprowadzające informacje dotyczące historii Wielkopolski powinny uwzględniać jej geograficzne położenie, historyczną zmienność granic, a także wyjaśnienie nazwy regionu. W tym kontekście istotne jest zarówno przedstawienie roli Wielkopolski w kolejnych etapach formowania się terytorium państwa polskiego, jak i zwrócenie uwagi na charakterystyczne położenie i sąsiedztwo innych ziem, które w dużej mierze determinowało proces wyodrębniania się regionu, a także przebieg jego historii. Do cech specyficznych należy zaliczyć przede wszystkim bezpośrednie sąsiedztwo z ziemiami niemieckimi (Brandenburgia, Prusy, Cesarstwo Niemieckie, Republika Weimarska i III Rzesza Niemiecka) oraz związki ze Śląskiem, Pomorzem Zachodnim i Kujawami, które znajdowały wyraz nie tylko w kierunkach polityki wielkopolskiej, ale również we wzajemnych wpływach kulturowych⁴⁶.

Zasięg terytorialny Wielkopolski ulegał na przestrzeni dziejów licznym zmianom, zwłaszcza w obszarach pogranicznych⁴⁷. Przyjmuje się jednak, że zasadnicza część, obejmująca tereny powstałych w XIV w. województw kaliskiego i poznańskiego, tworzy tzw. Wielkopolskę właściwą, do której niekiedy włączano województwa sieradzkie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i łęczyckie. Ukształtowane w okresie średniowiecza granice administracyjne w przeważającej części zachowały się do końca XVIII w. W wyniku pierwszego i drugiego rozbioru Wielkopolska znalazła się pod panowaniem Prus, które na krótko zostało przerwane w okresie napoleońskim (1807–1815), gdy terytorium Wielkopolski weszło w skład Księstwa Warszawskiego. Daleko idące konsekwencje miał podział Wielkopolski,

---

⁴⁴ Przykładem niech będzie „Rocznik Leszczyński” wydawany od 1977 r., czy „Zeszyty Osieckie” wydawane od 1991 r.

⁴⁵ Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu prowadzi także bazę „Spis zawartości prasy wielkopolskiej”, www.lib.amu.edu.pl/ksiazeczka/index.htm (dostęp: 1.12.20013).

⁴⁶ J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań 1999, s. 11.

⁴⁷ Zob.: G. Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań 1971 (wyd. 2. Poznań 1974).

który został usankcjonowany decyzjami Kongresu Wiedeńskiego. Z ziem zachodnich utworzono wówczas Wielkie Księstwo Poznańskie, które włączono do Prus, a ziemie południowo-wschodniej Wielkopolski z Kaliszem przyznano Rosji, weszły więc w skład Królestwa Polskiego. W ten sposób granica państw zaborczych podzieliła Wielkopolskę, która znalazła się w dwóch różnych systemach administracyjnych, politycznych, ekonomicznych i kulturalnych⁴⁸. Skutki tego podziału politycznego, który trwał w latach 1815–1918 są nadal dostrzegalne w infrastrukturze, wielu aspektach życia społecznego, w sferze mentalności i stereotypów⁴⁹. Po pierwszej wojnie światowej część ziem zachodnich i północnych Wielkopolski została włączona do Niemiec, gdzie utworzono Marchię Graniczną, natomiast wschodnie powiaty Wielkopolski należały do województwa łódzkiego. W 1938 r. w wyniku nowego podziału administracyjnego część ziem Wielkopolski z Bydgoszczą, Inowrocławiem i Kruszwicą znalazły się w granicach województwa pomorskiego. W wyniku tej reformy część powiatów dotychczasowego województwa łódzkiego włączono do województwa poznańskiego. W czasie drugiej wojny światowej zachodnie ziemie regionu zostały przyłączone do III Rzeszy i nadano im nazwę Okręg Rzeszy Kraj Warty. Po 1945 r. do utworzonego województwa poznańskiego dołączono 13 powiatów należących dotychczas do Niemiec. Kolejna reforma administracyjna z 1975 r. podzieliła terytorium Wielkopolski na pięć województw. Od 1999 r. większość historycznych ziem regionu znalazła się w granicach województwa wielkopolskiego.

Specyfiką Wielkopolski jest tożsamość terytorialna centrum regionu z obszarem formowania się państwa polskiego. W starszej historiografii (Kazimierz Tymieniecki, Henryk Łowmiański, Gerard Labuda) przeważała hipoteza, że terytorium Wielkopolski zaczęło się kształtować między VII a X w., co wiązano się z dominującą rolą plemienia Polan, powstaniem dynastii piastowskiej i struktur państwa gnieźnieńskiego. Prace archeologów przeprowadzone w ostatnim okresie zmusiły do wersyfikacji tych hipotez.

---

⁴⁸ Zob. *Nieznane artefakty regionalnego i lokalnego dziedzictwa kulturowego*, red. S. Kowalska, Poznań–Kalisz 2011.

⁴⁹ Zob.: J. Schmidt, *Stereotyp a granica na podstawie badań na dawnym pograniczu zaborów w Wielkopolsce*, Poznań 1992; *Granica*, red. J. Schmidt, Poznań 2007.

Badania datacji najstarszych grodów wielkopolskich pozwalają stwierdzić, że terytorium państwa Piastów, z którego później wykształciło się państwo polskie, powstało w stosunkowo krótkim czasie około 100 lat. Najstarsze grody piastowskie datuje się obecnie na początek X w.⁵⁰

Znaczenie Wielkopolski jako odrębnego regionu, który zarazem odegrał decydującą rolę w formowaniu się państwowości polskiej, odzwierciedla się w jej nazwie. Pierwsze łacińskie określenie terytorialne pojawiające się w źródłach to *Polonia*. Później, wobec przesuwania się ośrodka władzy centralnej do Krakowa – w opozycji do *Polonia Minor* – stosowano łacińską nazwę *Polonia Maior*, która podkreślała znaczenie regionu jako najstarszej i najważniejszej z ziem polskich, „kolebki państwa”⁵¹. Po raz pierwszy nazwa ta pojawiła się w 1257 r., w czasie rozbicia dzielnicowego, w tytulaturze księcia Bolesława Pobożnego, co – jak stwierdził Jerzy Topolski – świadczy o istnieniu już w tym okresie pewnej świadomości różnic regionalnych⁵². Polska nazwa „Wielkopolska” przyjęła się w XV w. i miała odniesienie do dwóch województw: poznańskiego i kaliskiego.

Dzieje Wielkopolski we wczesnym średniowieczu koncentrują się wokół problematyki kształtowania państwowości polskiej, a więc tworzenia struktur i charakteru władzy pierwszych Piastów. Warto w tym znaczeniu nawiązać do miejsc, które składały się na ośrodki władzy, a dzisiaj stanowią część dziedzictwa historycznego. Grody, pałatia i katedry oraz inne sakralne i świeckie zabytki architektury romańskiej mogą wyznaczać oś narracji dotyczącą tego okresu. Grody w Gnieźnie, Poznaniu, w tym gród na Ostrowie Tumskim, w Gieczu, Kruszwicy, Grzybowie oraz na Ostrowie Lednickim wraz z istniejącymi tam pozostałościami siedzib książęcych – pałacami, obrazują organizację i strukturę władzy książęcej oraz reprezentacyjną i obronną funkcję grodów. Co więcej, poznanie tej części przeszłości jest możliwe nie tylko przez odniesienie do źródeł pisanych, ale także do zabytków ar-

---

⁵⁰ Zob. szczegółowe opracowanie: M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przelomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań 2009 oraz skróconą wersję tej koncepcji przedstawioną w artykule: Z. Kurnatowska, M. Kara, *Wczesnopiastowskie regnum – jak powstało i jaki miało charakter? Próba spojrzenia od strony źródeł archeologicznych*, „*Slavia Antiqua*” 2010, t. 51, s. 23–85.

⁵¹ J. Wiśniewski, *Nazwa Wielkopolski*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1, s. 41.

⁵² J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki...*, wyd. 2, s. 10.

cheologicznych, co ma dodatkową wartość edukacyjną. Do największych i najstarszych ośrodków zalicza się gród w Gieczu, w którym zachowały się pozostałości umocnień w postaci wałów, a także fragmenty palatium i rotundy⁵³. Jednym z ważniejszych jest kompleks archeologiczny na Ostrowie Lednickim, wyspie położonej na jeziorze między Poznaniem i Gnieznem, która została wpisana na listę Pomników Historii. Jak wskazują ostatnie badania archeologiczne na terenie Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, palatium powstałe w połowie X w., uznane za największą budowlę kamienną tego okresu, znajdowało się na terenie grodu otoczonego wałem⁵⁴. Znaczącym ośrodkiem władzy książęcej była Kruszwica, położona nad jeziorem Gopło, znana z legend odnoszących się do plemienia Polan. Charakter administracyjny i obronny grodów ściśle wiązał się też z ich religijnymi funkcjami. Pozostałości architektury sakralnej, jak np. kaplicy i kościoła na Ostrowie Lednickim czy kaplicy Dobrawy na Ostrowie Tumskim, świadczą o rozpoczętym procesie chrystianizacji państwa i regionu. Zbudowany w X w. kościół na Ostrowie Tumskim, siedziba biskupa misyjnego Jordana oraz katedra w Gnieźnie dały początek państwowej organizacji kościelnej⁵⁵. Ich znaczenie wiąże się z ważnymi wydarzeniami mającymi wpływ na kształtowanie pozycji państwa pierwszych Piastów – ustanowieniem biskupstwa misyjnego i zjazdem gnieźnieńskim w 1000 r. oraz powstaniem arcybiskupstwa w Gnieźnie⁵⁶. Fakty te miały nie tylko wymiar religijny, ale także polityczny⁵⁷. Katedry w Poznaniu i Gnieźnie odgrywały też ogromną rolę w ówczesnym życiu kulturalnym, tam bowiem powstały pierwsze księgozbiory i rozwijało się życie kulturalne. Przy katedrze w Gnieźnie istnia-

---

⁵³ M. Krąpiec, T. Krysztofiak, *Potwierdzenie plemienną genezę grodu w Gieczu*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 2003, t. 6, s. 32–51; T. Krysztofiak, *Giecz – najstarszy piastowski gród centralny*, [w:] *Przewodnik po miejscach obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa Archeologicznego w Wielkopolsce*, Poznań 2006, s. 28.

⁵⁴ Zob.: *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 7, red. H. Kóćka-Krenz, Poznań 2012.

⁵⁵ Zob. ostatnie studium polemiczne D. A. Sikorskiego, *Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy*, Poznań 2012; idem, *Wczesnopiastowska architektura sakralna (jako źródło historyczne do dziejów Kościoła w Polsce)*, Poznań 2012.

⁵⁶ J. Strzelczyk, *Zjazd gnieźnieński*, Poznań 2000.

⁵⁷ Zob.: J. Topolski, *Gniezno – zarys dziejów*, Poznań 1979.

ła biblioteka katedralna oraz szkoła, w której kształcili się kandydaci do stanu duchownego⁵⁸. Była też centrum kultu Pięciu Braci Męczenników i św. Wojciecha. Znaczenie Kościoła i duchowieństwa w średniowieczu jest związane również z pierwszymi fundacjami klasztorными powstałymi na terenie Wielkopolski. Benedyktynskie zgromadzenia w Mogilnie i Lubiniu oraz cysterskie w Łeknie i Łądzie odegrały ważną rolę w życiu religijnym, umysłowym, a także gospodarczym kraju⁵⁹. Interesującym aspektem tej części historii jest przybycie w 1170 r. joannitów do Poznania i powstanie Komandorii Kawalerów Mieczowych przy Kościele pod wezwaniem Jana Jerozolimskiego. Komandoria istniała w Poznaniu do XIX w., wówczas władze pruskie dokonały kasacji zakonu⁶⁰.

Moment przełomowy, związany z załamaniem się władzy książęcej, nastąpił po śmierci Mieszka II oraz po najeździe wojsk księcia czeskiego Brzetysława w 1038 r. Wówczas to Wielkopolska, a przede wszystkim ośrodki centralne władzy książęcej i kościelnej zostały doszczętnie zniszczone. Odbudowa państwowości polskiej została oparta o ziemie małopolskie, a Wielkopolska straciła na znaczeniu jako centrum życia politycznego.

W kontekście dziejów średniowiecznych Wielkopolski istotne znaczenie gospodarcze miał proces zakładania miast na prawie niemieckim. Do najstarszych miast regionu lokowanych w ten sposób należą Gniezno (1238), Powidz (1243), Międzyrzecz (1248) i Kostrzyn (1251), a także stolica Wielkopolski – Poznań, którego akt lokacyjny został wydany w 1253 r.⁶¹ Powstanie miasta na lewym brzegu Warty wiązało się z tworzeniem charakterystycznej zabudowy otoczonej murami obronnymi z czte-

---

⁵⁸ Zob.: *1000 lat Archidiecezji gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000.

⁵⁹ Zob.: A. M. Wyrwa, *Klasztor cysterski w Łeknie. Zarys dziejów*, Poznań 2003; D. Konieczka-Śliwińska, *Benedyktyni mogileńscy. Zarys dziejów, życie codzienne, duchowość i kultura*, Poznań 2005; Z. Kurnatowska, *Opactwo benedyktynskie w Lubiniu i jego rola w życiu kulturalnym i społecznym we wczesnym średniowieczu*, „Zeszyty Lubińskie”, Numer Specjalny, Lubiń 1997.

⁶⁰ *Zakon Maltański w Polsce*, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 2000.

⁶¹ Zob.: Z. Górczak, *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 roku)*, Poznań 2002; K. Tymieniecki, *Z dziejów miast i mieszczaństwa w średniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 2007.

rema bramami, centralnie położonym, kwadratowym rynkiem, ratuszem i kolegiatą św. Marii Magdaleny, przy której w 1303 r. utworzono szkołę miejską⁶². Zbudowano również nowy ośrodek władzy – zamek księcia Przemysła I, a potem jego syna Przemysła II – króla Polski⁶³. Powstanie siedziby książęcej na Górze Zamkowej wyznacza kolejny okres w dziejach regionu, mający istotne znaczenie dla kształtowania się odrębności Wielkopolski. Budowla, która w ciągu wieków przeszła wiele architektonicznych zmian i modyfikacji, była miejscem wydarzeń historycznych: przebywali w niej królowie i książęta, tutaj odbył się też ślub Kazimierza Wielkiego z księżniczką Adelajdą, a w 1497 r. wielki mistrz krzyżacki złożył hołd lenny królowi Janowi Olbrachtowi⁶⁴. Na dworze Przemysła II powstała regionalna *Kronika wielkopolska*⁶⁵. W związku z odbudową zamku, która ma zakończyć się w 2014 r., powracają do Poznania tradycje z nim związane, nie tylko nawiązujące do politycznych wydarzeń, ale także związane z działalnością teatralną Kolegium Jezuickiego i literacką (przykładowo wiersz *O zachowaniu się przy stole* z ok. 1400 r. uznany za najstarszy świecki utwór poetycki w języku polskim powstał najprawdopodobniej właśnie na poznańskim zamku)⁶⁶.

Od XIII w. rozwijała się sztuka i architektura gotycka, w tym stylu rozpoczęła się przebudowa katedry w Gnieźnie⁶⁷. Do najbardziej znaczą-

---

⁶² Zob.: *Dzieje Poznania*, t. 1, red. J. Topolski, Poznań 1988.

⁶³ O Piastach wielkopolskich zob.: M. Przybył, *Mieszko III Stary*, Poznań 2002; idem, *Władysław Laskonogi, książę wielkopolski. 1202–1231*, Poznań 1998; K. Witkowski, *Władysław Odonic – książę wielkopolski (ok. 1190–1239)*, Kraków 2012; S. Pelczak, *Władysław Odonic – książę wielkopolski, wygnaniec i protektor kościoła (ok. 1193–1239)*, Kraków 2013; M. Hlebionek, *Bolesław Pobożny i Wielkopolska jego czasów*, Kraków 2010; B. Nowacki, *Przemysł I, syn Władysława Odonica, książę wielkopolski. 1220/1221–1257*, Poznań 2003; idem, *Przemysł I, książę suwerennej Wielkopolski. 1220/1221–1257*, Poznań 2013; idem, *Przemysł II. Odnowiciel korony polskiej (1257–1296)*, Kraków 2007.

⁶⁴ Zob.: *Zamek książąt, królów i starostów*, „Kronika Miasta Poznania” 2004, nr 4.

⁶⁵ *Kronika Wielkopolska*, przeł. K. Abgarowicz, wstęp i komentarz B. Kürbis, Warszawa 1960, Kraków 2010.

⁶⁶ J. Sobczak, *Zamek królewski znów góruje nad Poznaniem*, „Przegląd Wielkopolski” 2012, nr 4, s. 3–5.

⁶⁷ Zob.: szerokie opracowanie: *Katedra gnieźnieńska*, red. A. Świechowska, Poznań–Warszawa–Lublin 1970 oraz monograficzne ujęcie (także katedry w Poznaniu):

cych dzieł gotyckich zalicza się także zamki z charakterystycznymi wieżami obronnymi w Międzyrzeczu, Odolanowie, Pызdrach i Kruszwicy wraz ze słynną Mysią Wieżą oraz zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Uniejowie. W dziejach politycznych regionu najważniejszą kwestią od drugiej połowy XIII w. stała się obrona grodów na granicy zachodniej Wielkopolski przed najezdami Brandenburczyków oraz sprawa zagrożenia krzyżackiego. W tym okresie zaznaczała się rywalizacja książąt z wielkopolskiej linii Piastów o przywództwo polityczne, wyrażona w zmiennych sojuszach i walkach zbrojnych, co znacząco przyczyniło się do kształtowania świadomości różnic między dzielnicami. Swoistość Wielkopolski znalazła odzwierciedlenie w pierwszych kodyfikacjach prawa zwyczajowego w osobnych statutach dla Wielkopolski wydanych przez Kazimierza Wielkiego, a także w przywilejach nieszawskich nadanych szlachcie wielkopolskiej przez Kazimierza Jagiellończyka, które są interpretowane w kontekście rywalizacji i wzajemnych antagonizmów między dzielnicami Wielkopolską i Małopolską. Odrębność dzielnicowa zaznaczała się w strukturze władzy lokalnej, funkcji starosty generalnego Wielkopolski, uczestniczącego jako przedstawiciel króla w wyborze władz miejskich i organizującego obronę prowincji, a przede wszystkim w sejmikach ziemskich, które od 1419 r. odbywały się w Środzie Wielkopolskiej, oraz sejmikach generalnych dla przedstawicieli Wielkopolski w Kole⁶⁸.

Za cechę charakterystyczną wielkopolskiej struktury społecznej w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej i zarazem za jeden z możliwych czynników rywalizacji Wielkopolski z innymi dzielnicami uznaje się brak magnaterii i szlachty drobnej. W Wielkopolsce dominowała szlachta średnia, która miała raczej antymagnackie nastawienie. Do najbogatszych rodów należeli Górkowie (XV–XVI w.). Przedstawiciele tej rodziny: Mikołaj, kanclerz kapituły poznańskiej, Łukasz, starosta generalny Wielkopolski, pełnili nie tylko ważne funkcje urzędnicze prowincji, ale piastowali też sta-

---

S. Skibiński, *Polskie katedry gotyckie*, Poznań 1996; szerzej o kościołach gotyckich w regionie zob.: J. Kowalski, *Gotyki wielkopolski. Architektura sakralna XIII–XVI wieku*, Poznań 2010.

⁶⁸ Zob.: M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2008.

nowiska państwowe i kościelne. Ród Górków był związany z wieloma miejscowościami w Wielkopolsce: Poznaniem (Pałac Górków), Szamotułami, Kórnikami, Bninem⁶⁹. Drugim znaczącym rodem byli Leszczyńscy, mający swoje posiadłości m.in. w Gołuchowie, Lesznie i Rydzynie, jeden z przedstawicieli tego rodu, wojewoda wielkopolski Stanisław, został królem Polski⁷⁰. Rody Górków, Leszczyńskich, a także Czarnkowskich i Opalińskich przyczyniały się do ożywienia kulturalnego na terenie Wielkopolski, ich członkowie byli fundatorami kościołów i mecenasami sztuki. W okresie odrodzenia niektórzy przedstawiciele tych rodów, jak Andrzej Górka czy Rafał Leszczyński, stawali się zwolennikami reformacji i idei humanistycznych.

Kolejną szczególną cechą szlachty wielkopolskiej było jej zaangażowanie w ruch reformacyjny, co miało swój wyraz m.in. w udziale szlachty wielkopolskiej w rokoszu Zebrzydowskiego w 1606 r. Znacząca rola idei protestanckich w Wielkopolsce była związana nie tylko z ówczesnym życiem politycznym i religijnym, ale również z rozwojem kulturalnym oraz intelektualnym⁷¹. Na terenach Wielkopolski osiedlili się bracia czescy, którzy w Lesznie stworzyli ważny ośrodek myśli humanistycznej i przyczynili się do rozkwitu życia intelektualnego. Najślynniejszym członkiem Jednoty Braci Czeskich był pedagog, filozof i językoznawca Jan Amos Komeński, autor podręcznika *Didactica magna*, zwolennik reformy szkolnictwa, teoretyk pedagogiki, propagator nauczania w języku ojczystym⁷². Wielkopolska stała się ważnym terenem upowszechniania myśli humanistycznej, która z kolei przyczyniała się do rozwoju szkolnictwa. W 1519 r. na Ostrowie Tumskim powstała Akademia Lubrańskiego, kolegium, które posiadało wydziały humanistyczny i teologiczny. Szkoła szczyła się wysokim poziomem nauczania, zwłaszcza w okresie, gdy dziekanem wydziału humanistycznego został Krzysztof Hegendorfer, propagujący nowe metody nauczania w duchu renesansowym. Istniejący do dzisiaj budynek Akademii należy,

---

⁶⁹ Zob.: T. Jakimowicz, *Pałac Górków*, Poznań 1998.

⁷⁰ M. Forycki, *Stanisław Leszczyński – sarmata i Europejczyk. 1677–1766*, Poznań 2006.

⁷¹ Zob.: *Nauka w Wielkopolsce – przeszłość i teraźniejszość*, red. G. Labuda, Poznań 1973.

⁷² Zob.: J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997.

obok ratusza, do najważniejszych zabytków renesansowych w Poznaniu⁷³. Ratusz zbudowany przez Jana Baptystę di Quadro⁷⁴ w latach 1550–1560, z attykami i trzykondygnacyjną loggią oraz zegarem i tzw. urządzeniem błazeńskim, czyli koziołkami, stał się symbolem Poznania.

Wymienione ośrodki naukowe znalazły silną konkurencję w założonym w 1570 r. w Poznaniu Kolegium Jezuickim. Kolegium, z którym była związana postać pochodzącego z Wągrowca Jakuba Wujka⁷⁵, tłumacza Biblii na język polski, otrzymało przywileje królewskie i mogło nadawać tytuły naukowe. Okazały gmach Kolegium Jezuickiego, który znajduje się przy placu Kolegiackim, zbudowany w XVIII w. przez architekta Jana Catenazziego⁷⁶ był w późniejszym okresie siedzibą namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Po kasacji zakonu jezuitów obie poznańskie uczelnie, z którymi wiąże się uniwersyteckie tradycje Poznania, Akademia Lubrańskiego i Kolegium Jezuickie, zostały połączone w wyniku działalności Komisji Edukacji Narodowej. Dzięki licznym nadaniom dla Towarzystwa Jezusowego Poznań stał się jednym z głównych ośrodków zakonu, a związana z nim Bazylika Kolegiacka – kościół farny – jest najwspanialszym zabytkiem barokowym regionu⁷⁷. Na terenie Wielkopolski znajduje się wiele świadectw sztuki i architektury barokowej, wśród nich wyróżniają się kościoły bernardynów w Sierakowie i Grodzisku Wielkopolskim, klasztor pocysterski w Łądzie czy bazylika filipinów w Gostyniu⁷⁸.

W dziejach regionu, tak jak i w historii państwa, niekorzystne dla rozwoju gospodarczego i kulturalnego wydarzenia były związane z najazdami Szwedów w 1655 r.⁷⁹ oraz wojnami z pierwszej połowy XVIII w., gdy na

---

⁷³ Zob.: J. Skuratowicz, *Akademia Lubrańskiego; pomnik wielkopolskiej kultury i nauki*, Poznań 2007.

⁷⁴ Zob.: T. Jakimowicz, *Jan Baptysta Quadro z Lugano – architekt*, Poznań 1998.

⁷⁵ D. Kuźmina, *Jakub Wujek (1541–1597). Pisarz, tłumacz, misjonarz*, Warszawa 2004.

⁷⁶ E. Linette, *Jan Catenazzi. Architekt i jego dzieło w Wielkopolsce*, Warszawa 1973.

⁷⁷ *Nasi dawni jezuici*, „Kronika Miasta Poznania” 1997, nr 4.

⁷⁸ Zob. popularnonaukową pracę: P. Maluskiewicz, *Barokowe kościoły Wielkopolski*, Poznań 2006.

⁷⁹ Zob.: W. Łysiak, *Wojny szwedzkie w tradycji ludu wielkopolskiego przelomu XIX i XX wieku*, Warszawa 1985.

terytorium Wielkopolski przemieszczały się wojska innych państw – pruskie, szwedzkie, austriackie, rosyjskie – z czym wiązały się m.in. rekwizycje oraz ogromne zniszczenia, coraz bardziej także uwidaczniały się dążenia zabiorcze Prus.

W 1793 r. Prusy zajęły cały obszar Wielkopolski i tym samym rozpoczął się dla Wielkopolan okres zaborów⁸⁰. Charakteryzował się on z jednej strony z silną, przebiegającą falami polityką germanizacyjną wprowadzoną przez Prusy, w tym kolonizacją ludności niemieckiej na terenie Wielkopolski, z drugiej – działaniami i wysiłkami Wielkopolan zmierzających do odzyskania wolności oraz zachowania wartości narodowych. Dla dziejów Wielkopolski 1815 r. był datą przełomową, przede wszystkim ze względu na wspomniany wcześniej podział regionu między dwóch zaborców, a także z powodu pogłębiającego się kryzysu gospodarczego w powstałym Wielkim Księstwie Poznańskim, które stało się jedną z prowincji Prus. Stopniowe osłabianie ekonomiczne społeczności polskiej było spowodowane polityką celną Rosji i emigracją do Królestwa Polskiego ludności zajmującej się przemysłem. Wielkie Księstwo Poznańskie nabierało charakteru rzemieślniczo-rolniczego, a przewaga polityczna i ekonomiczna należała do ludności niemieckiej. Polityka zabiorcy zmierzająca do pełnej integracji prowincji z Prusami w sensie administracyjnym i kulturowo-narodowym nasiliła się po zjednoczeniu Niemiec, przybierając formę germanizacji i akcji kolonizacyjnej zarządzanej przez kanclerza Ottona von Bismarcka. W 1882 r. usunięto język polski ze szkół, a w 1886 r. powołano Komisję Kolonizacyjną, powstał także Niemiecki Związek Obrony Kresów Wschodnich.

W 1828 r. władze pruskie rozpoczęły budowę twierdzy w Poznaniu, która w późniejszych latach XIX w. była rozbudowywana i modyfikowana. Fortyfikacje otaczające miasto z głównym fortem położonym na Wzgórzu Winiarskim, tzw. Cytadelą, tworzyły jeden z największych sys-

---

⁸⁰ Z ogromnej liczby publikacji na temat Wielkopolski w okresie zaborów nie sposób wymienić nawet najważniejszych. Zob. przykładowo: S. Karwowski, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 1–3, Poznań 1918 (wznowienie: Warszawa 1981); W. Jakóbczyk, *Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX wieku. Dzieje pracy organicznej*, t. 1–3, Poznań 1951–1967.

temów obronnych w Europie⁸¹. Ostatnim akcentem panowania władzy pruskiej było wybudowanie w latach 1904–1910 Zamku Cesarskiego dla Wilhelma II wraz z całym zespołem budynków publicznych w tzw. dzielnicy cesarskiej⁸².

Polityka germanizacyjna władz spotykała się z protestami ludności polskiej. Symbolicznego już znaczenia nabrały wydarzenia związane z tzw. strajkiem dzieci z Wrześni i procesem gnieźnieńskim oraz sprawa Michała Drzymały z miejscowości Zdrój koło Grodziska Wielkopolskiego. Wielkopolanie prowadzili także działalność konspiracyjną, brali czynny udział w walkach zbrojnych w czasie powstania kościuszkowskiego i w kampanii Napoleona w 1806 r., w których znaczącą rolę odegrał generał Jan Henryk Dąbrowski, pochowany w Winnej Górze, oraz Józef Wybicki, autor tekstu *Mazurka Dąbrowskiego*, który zmarł w swoim majątku w Manieczkach koło Środy Wielkopolskiej⁸³. W czasie powstania listopadowego utworzono pułk jazdy poznańskiej, wielu znanych działaczy politycznych i społecznych – Dezydery Chłapowski, Andrzej Niegolewski, Tytus Działyński, Karol Marcinkowski – wzięło udział w powstaniu. Podczas powstania styczniowego w Wielkopolsce tworzone komitety, które organizowały różnego rodzaju (ochotnicy, broń, finanse) pomoc dla powstańców z Królestwa Polskiego. Najważniejszym dla historii wielkopolskich walk niepodległościowych było zbrojne wystąpienie Wielkopolan w 1918 r. – powstanie wielkopolskie. Powstanie, którego początek wiązał się z manifestacją patriotyczną wywołaną przyjazdem do Poznania Ignacego Paderewskiego, miało na celu przywrócenie ziem zaboru pruskiego do Polski. Zakończone sukcesem, potwierdzonym w decyzjach rozejmu w Trewirze, stało się jednym z najważniejszych elementów wielkopolskich tradycji militarnych⁸⁴.

---

⁸¹ Zob.: J. Biesiadka, A. Gawlak, Sz. Kucharski, M. Wojciechowski, *Twierdza Poznań. O fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku*, Poznań 2006; P. Maćkowiak, *Twierdza poligonalna*, Poznań 2012.

⁸² Zob.: Z. Pałat, *Architektura a polityka: gloryfikacyjna Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań 2011.

⁸³ J. Wąsicki, *Powstanie 1806/1807 roku*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, s. 45–53.

⁸⁴ A. Czubiński, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Geneza. Charakter. Znaczenie*, Poznań 1988; *Powstanie wielkopolskie 1918–1919*, red. Z. Grot, Poznań 1968;

Dążenia niepodległościowe Wielkopolan łączyły się również z działalnością kulturalną, organizacyjną i gospodarczą. Na ziemiach wielkopolskich rozpoczęła się „najdłuższa wojna nowoczesnej Europy”⁸⁵, jak określano pozytywistyczny program pracy organicznej⁸⁶. Wielu działaczy społecznych zaangażowało się w tworzenie struktur i organizacji mających na celu wzmocnienie pozycji gospodarczej społeczeństwa polskiego, m.in. Dezydery Chłapowski, Karol Marcinkowski, ksiądz Piotr Wawrzyniak, Augustyn Szamarzewski, Hipolit Cegielski – założyciel słynnego zakładu produkującego maszyny rolnicze. Powstały banki ludowe, liczne towarzystwa, m.in. Towarzystwo Czytelni Ludowych, zorganizowano Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych, a w 1838 r. Karol Marcinkowski założył spółkę udziałową Bazar, która wspierała polski handel i rzemiosło⁸⁷. Miała ona nie tylko znaczenie gospodarcze, ale też kulturalne. Budynek Bazaru, który powstał w 1842 r., stał się symbolem polskości w zaborze pruskim. Oprócz wymienionych inicjatyw gospodarczych od lat czterdziestych XIX w. rozwijało się życie kulturalne i naukowe⁸⁸. W 1839 r. Jan Konstanty Żupański założył wydawnictwo, które miało siedzibę przy Starym Rynku w Poznaniu. Rozwijała się również prasa wielkopolska: „Przyjaciół Ludu” wydawany od 1834 r. w Lesznie, „Tygodnik Literacki”, „Orędownik Naukowy”, „Gazeta Polska”, „Wielkopolanin”, „Praca”, „Dziennik Poznański” to tylko niektóre z ważniejszych czasopism. W 1857 r. powstało centrum życia naukowego – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk⁸⁹, którego prezesem został August Cieszkowski, a w 1875 r., dzięki zaangażowaniu i finansowemu wsparciu wielu Wielkopolan, założono Teatr Polski.

L. Trzeciakowski, *Wielkopolska w latach I wojny światowej i w przededniu powstania*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, s. 744.

⁸⁵ Nazwa nawiązuje do tytułu serialu historycznego, wyprodukowanego latach 1979–1981 przez Telewizję Polską w reżyserii Jana Szwedzińskiego.

⁸⁶ W. Jakóbczyk, op. cit..

⁸⁷ J. Maciejewski, *Piśmiennictwo. Nauka. Teatr*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, s. 226.

⁸⁸ Zob.: E. Pieścikowski, „Ach! W tym poznańskim...”. *Życie literackie XIX wieku*, Poznań 2003; W. Molik, *Kształtowanie się inteligencji polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim (1841–1870)*, Warszawa–Poznań 1979.

⁸⁹ Zob.: *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu w latach 1857–1927*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1928, t. 50.

Należy podkreślić należy ogromną, przywódczą rolę społeczną i narodową ziemiaństwa w działaniach polityczno-narodowych i kulturalnych, co wiązało się ze specyficzną strukturą ziemiańsko-drobnomieszczańską społeczeństwa polskiego w Wielkopolsce⁹⁰. Rody Raczyńskich, Działyńskich, Mielżyńskich, Sczanieckich należą do najbardziej zasłużonych. Z inicjatywy Edwarda Raczyńskiego powstała pierwsza w Poznaniu biblioteka o charakterze publicznym⁹¹, a jego wnuk, hrabia Edward Aleksander Raczyński, stworzył w majątku w Rogalinie jedną z największych kolekcji malarstwa polskiego. Tytus Działyński, właściciel zamku w Kórniku, działacz polityczny i mecenas sztuki, wydawca źródeł historycznych, był natomiast założycielem Biblioteki Kórnickiej⁹².

W wyniku powstania wielkopolskiego i odzyskania niepodległości przez Polskę większość ziem Wielkopolski została włączona do kraju, powstała administracja i wiele instytucji, które miały na celu integrację ziem polskich. W 1919 r. utworzono Wszechnicę Piastowską, która w rok później przyjęła nazwę Uniwersytet Poznański. Uczelnia kształciła studentów na pięciu wydziałach. W 1932 r. zespół Zakładu Matematyki Uniwersytetu Poznańskiego, w którego skład wchodził Marian Rajewski, Jerzy Różycki, Henryk Zygański, złamał kod niemieckiej maszyny szyfrującej „Enigma”, co upamiętnia obelisk przed wejściem do Zamku Cesarskiego w Poznaniu. Rozwijało się życie kulturalne i sportowe. W 1912 r. powstał najstarszy poznański klub piłkarski Warta, działało nadal Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, a także założono pierwszy lotniczy klub sportowy Aeroklub Polski. W tym czasie Wielkopolska była najbardziej rozwiniętym ekonomicznie regionem kraju. W 1929 r. zorganizowano w Poznaniu Pierwszą Powszechną Wystawę Krajową, która była ważnym przedsięwzięciem zmieniającym infrastrukturę miasta i jego znaczenie, dając początek Międzynarodowym Targom Poznańskim⁹³.

---

⁹⁰ Zob.: A. Kwilecki, *Wielkopolskie rody ziemiańskie*, Poznań 2010.

⁹¹ A. Wojtkowski, *Edward Raczyński i jego dzieło*, Poznań 1929; W. Molik, *Edward Raczyński. 1786–1845*, Poznań 1999.

⁹² M. Kosman, *Tytus Działyński i jego dzieło. 150 lat dziejów Biblioteki Kórnickiej*, Wrocław 1978.

⁹³ Zob.: Z. Dworecki, *Poznań i poznaniacy w latach Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Poznań 1994.

Okres drugiej wojny światowej był związany z utworzeniem na terytorium Wielkopolski nowej jednostki administracji – Kraju Warty – która została włączona do III Rzeszy. Represje i eksterminacja ludności polskiej oraz żydowskiej rozpoczęły się na skalę masową w wielu miastach Wielkopolski już w październiku 1939 r. Chełmno, Fort VII „Colomb” w Poznaniu, obóz w Żabikowie wyznaczają największe miejsca pamięci okresu okupacji⁹⁴. Od listopada 1939 r. Niemcy prowadzili także akcję wysiedlania mieszkańców Wielkopolski do Generalnego Gubernatorstwa⁹⁵. Wielkopolanie byli także wysyłani na roboty przymusowe do III Rzeszy. W wyniku działań hitlerowskich zmieniła się struktura ludnościowa: wymordowano większość ludności żydowskiej, a na tereny Wielkopolski sprowadzono ponad 200 tys. Niemców. W Wielkopolsce prowadzono również działalność konspiracyjną, w 1940 r. powstały komórki Armii Krajowej. W kontekście walk niepodległościowych trwających od czasów zaborów, wojny polsko-bolszewickiej, powstań śląskich i działań wojennych w obronie Polski w 1939 r. można podkreślić znaczenie wielkopolskich tradycji militarnych, w tym 15 Pułku Ułanów Poznańskich, Wielkopolskiej Brygady Kawalerii i Armii Poznań generała Tadeusza Kutrzeby.

Po wyzwoleniu terenów Wielkopolski przez wojska radzieckie w 1945 r. doszło do kolejnych przemian administracyjnych i demograficznych. Utworzono województwo poznańskie, do którego włączono terytoria (kilkanaście powiatów) należące do Niemiec. W Wielkopolsce osiedliła się ludność z Kresów Wschodnich i centrum kraju, a wielu Wielkopolan zamieszkało na tzw. ziemiach odzyskanych. W okresie powojennym następowała stopniowo odbudowa miast i miasteczek wielkopolskich, w tym zniszczonego Starego Miasta w Poznaniu, powstały struktury administracyjne władzy komunistycznej i organizacja produkcji spółdzielczej⁹⁶. W warunkach propagandy komunistycznej rozwijało się życie kulturalne i oświatowe. W latach 1949–1955 powstało, m.in. z oddzielenia się wydziałów

---

⁹⁴ Zob.: Cz. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.

⁹⁵ M. Rutowska, *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa*, Poznań 2003.

⁹⁶ Zob.: S. Jankowiak, *Wielkopolska w okresie stalinizmu (1948–1956)*, Poznań 1995.

Uniwersytetu Poznańskiego, kilka szkół wyższych w Poznaniu. Działalność rozpoczęły Filharmonia Poznańska, chóry chłopięce Stefana Stuligrosza i Jerzego Kurczewskiego, organizowano Międzynarodowe Konkursy Skrzypcowe im. Henryka Wieniawskiego.

W dziejach politycznych okresu powojennego decydujące znaczenie dla późniejszych protestów robotniczych skierowanych przeciwko władzy komunistycznej, a zwłaszcza dla tzw. przemian październikowych miał „czarny czwartek” 28 czerwca 1956 r., gdy doszło do strajku robotników Zakładów im. Józefa Stalina (Hipolita Cegielskiego), spontanicznych manifestacji, a następnie trzydniowych walk z wojskiem i milicją w Poznaniu⁹⁷. W latach osiemdziesiątych, gdy pojawiła się możliwość zakładania niezależnych związków zawodowych, w całej Wielkopolsce powstawały komitety Solidarności, uformował się też Niezależny Związek Studentów, który aktywnie uczestniczył w różnych akcjach i demonstracjach przeciwko władzy. W 1981 r. nastąpiło odsłonięcie pomnika Ofiar Poznańskiego Czerwca w Poznaniu. Pomnik nabrał wyjątkowego znaczenia dla społeczności Poznania w czasie stanu wojennego, a także później, stając się miejscem manifestacji i symbolem walki⁹⁸.

Zarysowana powyżej w układzie chronologicznym historia Wielkopolski, z uwzględnieniem wybranych elementów dziejów Poznania, akcentuje te wydarzenia, które splatają się z dziejami państwa polskiego. Jednocześnie ukazuje wieloaspektową rolę (społeczną, gospodarczą, narodową i kulturalną) regionu w poszczególnych epokach historycznych z zaznaczeniem elementów odmienności regionalnej. Miejsca – miasta, zabytki, pomniki i pozostałości – są punktami orientacyjnymi, wokół których jest konstruowana narracja.

---

⁹⁷ Zob.: *Echo Poznańskiego Czerwca '56; projekt edukacyjny*, red. B. Zatorska, S. Jankowiak, Poznań 2006.

⁹⁸ M. Lenartowski, *Pomnik Poznańskiego Czerwca. Symbol pamięci i sprzeciwu*, Poznań 1996.

4. Dzieje Wielkopolski – druga propozycja ujęcia historii regionu

Historię Wielkopolski traktowaną w syntetycznym ujęciu można również przedstawić w układzie problemowym, skoncentrowanym wokół myśli przewodniej, która omawia wybraną tematykę w diachroniczny sposób, uwzględniający następujące po sobie etapy przemian. Takie ujęcie skupia się nie tyle na faktografii, co na procesach, a związane z nim zagadnienia dotyczą szeroko rozumianej historii społecznej. W tym obszarze można wyodrębnić kilka tematów. Jednym z ważniejszych jest wielokulturowe dziedzictwo Wielkopolski, w tym zwłaszcza obecność w regionie ludności niemieckiej w różnych okresach historycznych. Temat obejmuje zagadnienia zmian narodowościowych spowodowanych osadnictwem, migracjami i kolonizacją niemiecką, administracyjną i germanizacyjną politykę Prus, a także napływ ludności niemieckiej w czasie drugiej wojny światowej⁹⁹. Temat ten obejmuje zatem skomplikowane relacje między ludnością polską i niemiecką zmieniające swój charakter, w zależności od sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej, od dobrego sąsiedztwa do wzajemnej niechęci. Wzajemne relacje na przestrzeni wieków powinny uwzględniać nie tylko różnice narodowościowe czy kulturowe, ale i religijne¹⁰⁰. Ważnym aspektem tego zagadnienia – w kontekście dziedzictwa – jest historia Bambrów, sprowadzonych do Poznania i Wielkopolski w czasie wojny północnej, co upamiętnia studnia „Bamberki” na Starym Rynku w Poznaniu. Katolicy Bambrzy z czasem się spolonizowali, zachowali jednak charakterystyczną kulturę, kontynuowaną w dzisiejszej tradycji przez Towarzystwo Bambrów Poznańskich¹⁰¹.

Tematyka zróżnicowania wielokulturowego regionu zawiera także historię ludności żydowskiej od średniowiecza do drugiej wojny światowej,

---

⁹⁹ Zob.: D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997.

¹⁰⁰ Zob.: detaliczne studium O. Kieca, *Protestantyzm w Poznańskim. 1815–1918*, Warszawa 2001.

¹⁰¹ K. Główniak, *Dwa narody – jedna społeczność na przykładzie Bambrów*, [w:] *Edukacja regionalna*, red. A. W. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska, Warszawa 2006; M. Paradowska, *Bambrzy. Mieszkańcy dawnych wsi miasta Poznania*, Poznań 1998.

formy jej organizacji gminnej i religijnej na terenie Poznania i wielu miasteczek Wielkopolski (m.in.: Buk, Pobiedziska, Września)¹⁰². Wzajemne relacje między ludnością polską i żydowską, problem germanizacji również tej społeczności oraz jej eksterminacji mogą być omówione w kontekście zabytków i pozostałości – bożnic, synagog, kirkutów i miejsc pamięci z okresu drugiej wojny światowej rozmieszczonych w wielu miejscach regionu¹⁰³.

Kolejny temat realizowany w ramach ujęć alternatywnych związany jest ze specyfiką rozwoju gospodarczego regionu. Można go podzielić na kilka bloków problemowych.

Historię wsi i rolnictwa, obejmującą m.in. charakterystykę folwarków wielkopolskich¹⁰⁴, dworów ziemiańskich aż do reform przeprowadzonych w okresie dwudziestolecia międzywojennego, a następnie powstania spółdzielczej produkcji rolnej w okresie PRL, z czym łączyły się dość burzliwe wydarzenia. Jak stwierdził Topolski, w ciągu XVIII w., mimo zawirowań i chaosu związanych z licznymi wojnami, których skutki dotyczyły również Wielkopolskę, następował etapowo jej rozwój gospodarczy¹⁰⁵. Powstawały miasta i sieć dróg wraz z komunikacją pocztową, rozwijał się przemysł sukienniczy i rolnictwo, do czego przyczyniły się m.in.: wprowadzana wcześniej niż w innych częściach kraju gospodarka czynszowa, osadnictwo olęderskie, które pojawiało się od XVII w. Na terenie Wielkopolski zachowało się wiele pozostałości osad olęderskich (było ich około 500), budynków

---

¹⁰² Zob.: projekt „Wirtualny sztetl”, www.sztetl.org.pl (dostęp: 1.12.2013).

¹⁰³ Zob.: projekt „Cmentarze żydowskie w Polsce” (www.kirkuty.xip.pl; dostęp: 1.12.2013) oraz R. Witkowski, *Żydzi w Poznaniu. Krótki przewodnik po historii i zabytkach*, Poznań 2012; *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1999; *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995 (wyd. 2, Poznań 1999); S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim. 1815–1848. Przeobrażenia w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, przeł. Z. Choderny-Loew, Poznań 2001; A. Skupień, *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919–1938*, Poznań 2007.

¹⁰⁴ Zob.: W. Łęcki, T. Jakimowicz, *Architektura niedostrzegalna. Budownictwo folwarczne Wielkopolski*, Poznań 1994. Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie wydaje serię publikacji inwentaryzujących budownictwo folwarczne Wielkopolski w podziale na powiaty: *Majątki wielkopolskie*, t. 1–8, Szreniawa 1994–2004.

¹⁰⁵ J. Topolski, *Wielkopolska poprzez wieki...*, wyd. 2, s. 138.

z charakterystycznymi elementami konstrukcyjnymi sumikowo-łątkowymi, które tworzyły krajobraz wielkopolskiej wsi¹⁰⁶.

Historię miast można zaprezentować w kontekście rzemiosła, handlu i przemysłu, ukazując ich ewolucję przestrzenną oraz rolę w rozwoju gospodarczym regionu. Dobrym przykładem jest tutaj historia Poznania, zwłaszcza w okresie działania Komisji Dobrego Porządku i w czasach zaborów, oraz Kalisza w czasach Królestwa Polskiego. Zagadnienie to wiąże się z omówieniem położenia i znaczenia handlowego regionu, dawnej infrastruktury komunikacyjnej, w tym węzła poznańskiego i kaliskiego, kontaktów handlowych z innymi ziemiami Polski i państwami. Uwaga koncentruje się na procesach urbanizacyjnych i tych, które można określić jako cywilizacyjno-techniczne, czyli historii tworzenia sieci połączeń kolejowych od 1848 r., komunikacji miejskiej, elektryfikacji i kanalizacji wraz z obiektami przemysłowymi (fabryki, cukrownie, browary, wodociągi, gazownie, elektrownie). Wielkopolskie tradycje ziemiańskie związane z charakterystyczną strukturą szlachty wielkopolskiej, jej małym zróżnicowaniem, wyznaczają kolejny krąg tematyczny skupiony wokół znaczących rodów, ich siedzib (zamki, pałace, dwory) i zasłużonych przedstawicieli¹⁰⁷.

Ostatni z proponowanych wątków tematycznych dotyczy kontrowersyjnej kwestii etosu wielkopolskiego, który z jednej strony jest elementem identyfikacji regionalnej, z drugiej – źródłem powstawania stereotypów¹⁰⁸. Etos, rozumiany jako zespół postaw i wartości charakteryzujących Wielkopolan, sformułowany został w latach trzydziestych XIX w., choć –

---

¹⁰⁶ Z. Chodyła, *Olędry. Przestrzenie obok nas*, Poznań 2006.

¹⁰⁷ Zob.: W. Molik, *Życie codzienne ziemianstwa wielkopolskiego w XIX i początkach XX wieku. Kultura materialna*, Poznań 1994; J. Skuratowicz, *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1981 (wyd. 2, Międzychód 1992); M. Libicki, P. Libicki, *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Poznań 2005; A. Kwilecki, *Wielkopolskie rody ziemiańskie*; idem, *Zemianstwo wielkopolskie – między wsią a miastem*, Poznań 2001; idem, *Zemianstwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, Poznań 2004; A. Łuczak, *Utraczone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemianstwa wielkopolskiego w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945*, Warszawa 2011; zob. też: B. Bożętka, *Parki i ogrody historyczne w krajoznawstwie województwa wielkopolskiego*, Poznań 2002, 2007.

¹⁰⁸ Zob.: D. Konieczka-Śliwińska, *Stereotyp bohatera wielkopolskiego we współczesnych podręcznikach historii*, [w:] *Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, M. Ziółkowski, Toruń 2004, s. 151–166.

jak wskazuje Witold Molik – pewne jego aspekty kształtowały się już dużo wcześniej¹⁰⁹. Cechy przypisywane Wielkopolanom, takie jak przedsiębiorczość, gospodarność, oszczędność i pracowitość oraz tolerancja, są związane z opisaną wcześniej działalnością organicznikowską i społeczną w okresie zaborów. Etos Wielkopolski, który upowszechnił się w świadomości mieszkańców Polski w okresie międzywojennym, w czasach PRL zaczął stopniowo zanikać i obecnie można traktować go jako specyficzny, niematerialny element dziedzictwa. Wciąż funkcjonuje w sferze wyobrażeń wśród młodego pokolenia Wielkopolan, na co wskazują autorzy artykułu dotyczącego współczesnej świadomości regionalnej Wielkopolski. Z przeprowadzanych przez nich badań wynika, że gospodarność i oszczędność są nadal uważane za cechy charakteryzujące mieszkańców regionu¹¹⁰.

W Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Poznaniu opracowano kilka szlaków turystycznych, które propagują dziedzictwo kulturowe Wielkopolski i jednocześnie mogą wyznaczać regionalną problematykę historyczną. Oprócz najbardziej znanego Szlaku Piastowskiego i Traktu Królewsko-Cesarskiego w Poznaniu, na szczególną uwagę zasługują szlaki związane z historią pobytu na ziemiach Wielkopolskich wybitnych postaci historycznych. Szlak Napoleona (cesarz kilkakrotnie przebywał w Wielkopolsce) obejmuje ponad 200 miejscowości regionu, Szlak Adama Mickiewicza łączy m.in. Śmiełów i Kopaszów, a Szlak Fryderyka Chopina przebiega m.in. przez Antonin¹¹¹. Wśród miejsc, które mogą wyznaczać punkty orientacyjne dla historycznej narracji regionalnej są także wielkopolskie muzea i skanseny, które choć wolno, to jednak w coraz większym stopniu stają się ośrodkami edukacyjnymi, realizując lekcje muzealne, warsztaty i pokazy. Należy tu wymienić Muzeum Archeologiczne

---

¹⁰⁹ Zob.: W. Molik, *Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie Wielkopolskim z drugiej połowy XIX i XX wieku*, Poznań 2005.

¹¹⁰ M. Dolata, B. Konecka-Szydłowska, R. Perdał, *Świadomość regionalna młodego pokolenia Wielkopolan, Regionalny wymiar województwa wielkopolskiego*, „Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM”, seria „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2009, nr 9, s. 21–41.

¹¹¹ D. Matyaszczyk, *Szlaki dziedzictwa kulturowego w Wielkopolsce na przykładzie „Szlaku Napoleońskiego”*, www.studiaperiegetica.pl/pub/7_2_2008.pdf (dostęp: maj 2013 r.).

w Poznaniu, które posiada stałe wystawy dotyczące pradziejów Wielkopolski oraz dziejów średniowiecznych regionu, Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, przy którym odbywa się coroczny Festyn Archeologiczny, Muzeum Archidiecezjalne, w którym znajduje się „Skarbiec” z najstarszymi zabytkami z wielkopolskich kościołów, czy Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych, w skład którego wchodzi pięć oddziałów (Muzeum Powstania Wielkopolskiego, Muzeum Martyrologii Wielkopolan w Forcie VII, Muzeum Powstania Poznańskiego – Czerwiec 56, Muzeum Armii Poznań i Muzeum Uzbrojenia). Tworzą one projekty edukacyjne nastawione na samodzielne – i przez to aktywne – uzyskiwanie wiedzy przez uczniów. W aspekcie omawiania przemian społecznych i cywilizacyjnych w regionie, warte odnotowania są także muzea poświęcone przemysłowi i rolnictwu, wśród których wyróżniają się Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie wraz z terenowymi oddziałami oraz Muzeum „Parowozowania” w Wolsztynie. W Wielkopolskim Parku Etnograficznym w Dziekanowicach znajduje się skansen wsi wielkopolskiej z przełomu XIX i XX w. wraz z charakterystycznymi dla niej wiatrakami. Historię Poznania można natomiast usłyszeć w Muzeum Historii Miasta Poznania i podziemiach klasztoru Franciszkanów, gdzie znajduje się makieta dawnego Poznania. Wymienione ośrodki uzupełniają liczne lokalne placówki muzealne i izby pamięci.

Historia Wielkopolski to także historia jej miast, miasteczek i wsi, których dzieje mogą zostać włączone do omówionej problematyki, zwłaszcza w ramach historii życia codziennego i społecznego. Pojawienie się nowych nurtów w historiografii – historii życia prywatnego, ujęć mikrohistorycznych oraz historii mówionej – poszerza możliwości interpretacyjne źródeł historycznych i sposobów przekazywania wiedzy dotyczącej także historii regionalnej. Mikrohistoria regionalna może odwoływać się również do źródeł genealogicznych, w czym pomocna może być m.in. baza małżeństw z XIX w. *Poznań Project*, stworzona przez Wielkopolskie Towarzystwo Genealogiczne „Gniazdo”¹¹².

---

¹¹² poznaj-project.psnk.pl (dostęp: 1.12.2013).

* * *

Zaprezentowane dwa spojrzenia na historię Wielkopolski – pierwsze, które można nazwać tradycyjnym, prezentujące dzieje regionu w ujęciu chronologicznym, i drugie, mające bardziej charakter alternatywny – łączy pojęcie dziedzictwa historycznego. Rozumiane ono jest zarówno w znaczeniu materialnym (zabytki, obiekty i przedmioty muzealne itp.), jak i niematerialnym (idee, tradycje, wzorce kulturowe, a także wyobrażenia i stereotypy). Umieszczenie wydarzeń i procesów historycznych w określonej przestrzeni pozwala wyodrębnić z rozległej problematyki historii Wielkopolski te aspekty, które składają się na owe dziedzictwo. W odniesieniu do konkretnych miejsc i związanych z nimi postaci oraz bohaterów ukazuje się rolę regionu w dziejach państwa z jednoczesnym zaznaczeniem odrębności i specyfiki regionalnej. Dzieje Wielkopolski omówione w dwóch ujęciach – tradycyjnym i alternatywnym – ukazują obraz stosunkowo silnie zintegrowanego regionu, którego mieszkańcy posiadali budowaną przez wieki tożsamość regionalną; regionu o ciekawej i znaczącej historii, której ślady są obecne w otaczającej przestrzeni. Dzięki temu fakty historyczne oraz związane z nimi miejsca nabierają symbolicznego znaczenia, stając się przedmiotem identyfikacji. Ponadto, perspektywa dziedzictwa historyczno-kulturowego w przedstawieniu dziejów regionalnych wydaje się najbardziej interesująca, zwłaszcza w kontekście wartości edukacyjnych. Ponieważ tematyka dotycząca dziejów Wielkopolski jest obszerna i wieloaspektowa, w kontekście nauczania możliwe są też różne jej interpretacje. Niewątpliwie ukazanie związków przeszłości z teraźniejszością przez odniesienie do kategorii dziedzictwa historycznego i składających się na nie miejsc, może przyczynić się do rozbudzenia zainteresowań przeszłością, to już jednak zależy w dużym stopniu od inwencji nauczyciela.

The history of Wielkopolska region as the author's thematic thread on the classes of "History and society. The heritage of the ages"

(SUMMARY)

The article discusses ways of presenting the regional history of Wielkopolska (The Greater Poland), which can be implemented in the author's thematic thread on the class "History and society. Heritage of the ages" on the secondary school level. The publication aims to draw attention to those elements of the regional history that build up the heritage of the region, both in material (monuments, buildings and museum objects etc.) and intangible (ideas, traditions, cultural patterns and stereotypes) meaning.

The definition of the region and some issues related to the specificity of regional history in the context of the curriculum, teaching and educational values have been discussed in the introduction of the article. The following parts of the publication describe two possible ways of achieving this kind of teaching thread.

The first proposal, based on the chronological order can be perceived as traditional. It presents the most important facts from the history of Wielkopolska in connection with the national and universal history. The second is more alternative, mostly focused on chosen issues showing social and economic processes over the centuries, such as the multicultural heritage of Wielkopolska, the tradition of the landed gentry and also agricultural, trade's and industrial changes.

In addition, the article contains a comprehensive bibliography of scientific and popular publications, synthetic works on the history of Wielkopolska, monographs and articles, and many other tips connected with archival and library collections, educational projects which are led by museums and regional centers. All this can be useful for conceiving author's thematic thread in this subject.

Danuta Konieczka-Śliwińska
konsliw@amu.edu.pl

Anita Napierała
anita.napierała@amu.edu.pl

Maciej Michalski
maciej.michalski@amu.edu.pl

Instytut Historii, Uniwersytet im. Adam Mickiewicza w Poznaniu